

СТАНОВЛЕННЯ Й РОЗВИТОК СИСТЕМИ ПОКАРАНЬ У КРИМІНАЛЬНОМУ ПРАВІ УКРАЇНИ Х – ПОЧАТКУ XVI СТОЛІТТЯ: ІСТОРИЧНО-ПОРІВНЯЛЬНИЙ АСПЕКТ

Кудін С. В.

ВСТУП

У період розбудови правової системи незалежної України, формування основ громадянського суспільства невід’ємною складовою частиною процесів антропологізації та гуманізації права є не тільки проголошення на конституційному чи галузевому рівнях прав і свобод людини та громадянина, а і їх забезпечення, гарантування, реалізація та захист. «Закріплення прав людини в Основному законі, конституційних актах, кодифікованих законах, їх гарантування, реалізація і захист становлять механізм конституювання прав і водночас є невід’ємним елементом правової системи будь-якої демократичної і правової держави, у тому числі й Української»¹.

Важливим елементом системи захисту прав, свобод і законних інтересів громадян є інститут покарання, який покликаний здійснювати охорону найбільш значущих суспільних відносин від злочинних посягань. Держава відводить цьому інституту значну роль у виконанні свого обов’язку щодо забезпечення охорони прав і свобод людини, усіх форм власності, громадського порядку та громадської безпеки, довкілля, конституційного ладу від злочинних посягань, забезпечення миру й безпеки людства.

Проте значна роль покарання в боротьбі зі злочинністю не повинна сприйматися як підстава для того, щоб зробити жорстокішим покарання. Саме тому у вітчизняному законодавстві визначено, що покарання не має на меті завдати фізичних страждань або принизити людську гідність; у Кримінальному кодексі України 2001 року відображено процес значної гуманізації репресивності санкцій, зокрема виключено смертну кару, довічне позбавлення волі передбачене альтернативно з позбавленням волі на певний строк і тільки за особливо тяжкі злочини, пов’язані з умисним посяганням на життя особи, у багатьох інших санкціях значно знижені межі позбавлення волі тощо.

¹ Шевченко А., Кудін С. Розвиток прав людини в Україні та їх захист державою. *Права людини і національна безпека: роль органу конституційної юрисдикції* : матеріали Міжнародної науково-практичної конференції (Київ, 27 червня 2019 року). Київ : КНУ імені Тараса Шевченка, 2019. С. 346.

Безперечно, подальший розвиток кримінального права України в цілому й інституту покарання зокрема неможливий без урахування історичного досвіду еволюції вітчизняного кримінального права. У цьому сенсі значущим є вивчення в порівняльному аспекті історії становлення й розвитку системи покарань, адже цей інститут достатньою мірою відображав стан правової культури, менталітет українського суспільства в найбільш ранні періоди формування національної державності.

При цьому важливим методом пізнання характеристик і наслідків процесу становлення й розвитку системи покарань є діахронічно-генетичний (або історично-порівняльний) метод, який спрямований на з'ясування генетичної спорідненості історичного розвитку національного права на всіх етапах його існування. Він є одним із домінуючих при розвідках у сфері історії національного права без залучення іноземного матеріалу, послуговується як первинний етап накопичення необхідних предметних знань про історію національного права. Актуальність його залучення до досліджень у сфері порівняльної історії права визначається тим, що він спрямований передусім на виявлення генетичного й безперервного історичного розвитку національного права².

Застосування вказаного методу дасть змогу виявити основні риси системи покарань у кримінальному праві України зазначеної доби, що сприятиме дослідженню інституту покарання в кримінальному праві України наступних історичних періодів.

1. Становлення системи покарань у кримінальному праві України X – першої половини XIV століття

У X столітті домінуючою формою існування був правовий звичай, який ототожнювався з різними термінами. Про домінування звичаєвого права в X столітті свідчить той факт, що в русько-візантійських договорах їх укладачі посилаються на «закон Руський» – очевидно, неписані норми звичаєвого права, які були розповсюджені на території Середнього Подніпров'я, звідки бере свій початок «Руська земля».

На підставі аналізу русько-візантійських договорів першої половини X століття можна зробити висновок, що в той період у системі покарань превалювали ті її види, які були спрямовані на задоволення інтересів особи. Одним із важливих видів покарань була помста за вбивство. Про помсту зазначається в статті 4 договору Олега та 13 договору Ігоря з греками³.

² Кудін С.В. Порівняльна історія права: вітчизняна традиція концептуалізації : монографія. Вінниця : ТОВ «ТВОРИ», 2019. С. 340, 344.

³ Памятники истории Киевского государства IX–XII вв. : сборник документов / подг. Г.Е. Кочин. Ленинград : Государственное соц.-экон. изд-во, 1936. С. 34, 55.

На нашу думку, помста в зазначений період була післясудовою, адже досудова помста може існувати лише в додержавний період, коли ще не сформувався державний апарат. У ту добу суд ще не мав того важливого значення при вирішенні кримінальних справ, яке він отримав у період утворення й розвитку держави⁴. Ми вважаємо, що давні українці вже минули додержавний період. Про це свідчить те, що вже наприкінці IX століття на теренах Середнього Подніпров'я існувало велике державне утворення. На цій території продовжує вдосконалюватися система судових органів, вони стають важливим інститутом вирішення кримінальних справ: саме в їхній компетенції знаходилися питання призначення покарання винному. Тому в той період розвитку Київської Русі у вітчизняному кримінальному праві існувала післясудова помста, що й відображено в русько-візантійських договорах.

Про наявність у договорі Олега та Ігоря післясудової помсти свідчить й інший факт. Так, сумнівним виглядає те, що Візантія як держава з багатівіковими правовими традиціями могла дозволити досудове свавілля. Як справедливо зазначає І.М. Радін, «трудно допустить, чтобы византийское правительство допустило на своей земле открытое самоуправство иностранцев»⁵. Помста як вид покарання на час укладення Правди Ярослава⁶ стає анахронізмом і вже не відповідає потребам суспільства, держави, сім'ї, окремої особи. Тому закономірним стає її зникнення. На нашу думку, стаття 1 Правди Ярослава не може санкціонувати криваву помсту, навпаки, вона її скасовує. На рішення законодавця про скасування кривавої помсти вплинули різні чинники.

По-перше, цьому сприяло зменшення впливу кровноспоріднених зв'язків на взаємні стосунки між людьми та життя суспільства взагалі. Відомо, що VII–VIII століття є часом швидкого економічного розвитку Середнього Подніпров'я. Завдяки поліпшенню засобів виробництва зростає продуктивність праці, з'являється додатковий продукт, що вплинуло на індивідуалізацію господарств. Як наслідок, іде розклад родової громади, натомість формується територіальна. На відміну від родової громади, в основі якої знаходилися кровноспоріднені зв'язки, сільська об'єднувала малі сім'ї за територіальним принципом. Протягом X століття підвищується рівень накопичення багатств окремими сім'ями, що істотно вплинуло на встановлення між малими сім'ями вже суто економічних зв'язків, які ґрунтувалися на товарно-

⁴ Кудін С.В. Становлення системи покарань у кримінальному праві України X – першої половини XIV ст. *Вісник АПСВ*. 2003. № 3. С. 5.

⁵ Радін І.М. Учебник истории русского права. Петроград : Типо-Литография К. Фельдман, 1915. С. 6.

⁶ Примітка. Аналіз Руської Правди проводиться за Академічним I списком (Коротка Правда) та Троїцьким I списком (Просторова Правда). Ці списки надруковані в збірнику: Правда Русская : в 3 т. / АН СССР. Ин-т истории ; подг. к печати В.П. Любимов, Н.Ф. Лавров, М.Н. Тихомиров, Г.Л. Гейерманс, Г.Е. Кочин ; под ред. Б.Д. Грекова. Москва-Ленинград, 1940. Т. 1 : Тексты. 505 с.

грошових відносинах. Усе це разом створює умови для суттєвого обмеження впливу кровноспоріднених зв'язків, того підґрунтя, яке істотно підживлювало існування кривавої помсти, на відносини між малими сім'ями.

Ще однією умовою скасування кривавої помсти є розвиток товарно-грошових відносин. Відомо, що на певному етапі історичного розвитку того чи іншого суспільства речі набувають майнового характеру. Складається ситуація, коли вони стають еквівалентом щодо інших речей. У свою чергу, кожна річ має свою вартісну оцінку через вираження її в грошовій сумі. Подібний процес перетворення речей на об'єкт купівлі-продажу відбувається й у Київській Русі. Економічний прогрес сприяв тому, що протягом X – на початку XI століття відбувається зростання в приватній власності кількості речей і їх вартісного еквівалента – грошей. Отже, з'являється реальна можливість сплатити викуп сім'ї. Тому можна погодитися з Р.Л. Хачатуровим, який зазначає, що скасування кривавої помсти стає можливим «не ранее, чем вещи приобретали характер имущества, что позволяло использовать их в качестве эквивалента, нанесенного вреда и меры искупления»⁷.

Суттєвим чинником було й прийняття християнства. Існування помсти суперечило основним канонам християнської віри. Тому церква різко негативно ставилася до існування кривавої помсти й через свою просвітницьку діяльність намагалася довести згубність цього звичаю. Вона, за словами М.П. Загоскіна, «протестует против кровавой мести как возмездия, несогласного с идеалами христианской жизни»⁸.

Великий вплив на скасування кривавої помсти справили зміни в менталітеті, свідомості населення Київської Русі. У первісному суспільстві, коли особа повністю ототожнювала себе з родом, за її вбивство мстилися всі члени роду як убивці, так і його родичам. Але участь усього роду у відплаті викликала опір членів роду вбивці. З часом відбуваються зміни у свідомості людини, усвідомлюється небезпечність міжродових конфліктів. Це призводить до певних зрушень: мстяться тепер найближчі родичі вбитого, помста набуває індивідуалізованого характеру.

У той період вона здійснюється вже за принципом таліону: лише вбивство тягне за собою заподіяння смерті винному. Подібна ситуація характерна й для Київської Русі доби кінця IX – середини X століття, що відображено в русько-візантійських договорах. Просвітницька діяльність на Русі церкви, отримання матеріального зиску від стягнення викупу, зміни у свідомості населення сприяли усвідомленню того, що вбивство з помсти є злочином. Отже, можна говорити про те, що на

⁷ Хачатуров Р.Л. Некоторые методологические и теоретические вопросы становления древнерусского права. Иркутск : Иркутский гос. ун-т, 1974. С. 149.

⁸ Загоскин Н.П. Очерк истории смертной казни в России. Казань : Типография Императорского Университета, 1892. С. 17.

початку XI століття у свідомості населення Київської Русі кривава помста була явищем негативним та архаїчним.

Значний вплив на скасування кривавої помсти справив розвиток і зміцнення Київської Русі як держави, про що свідчить об'єднання країни, економічний прогрес, культурний генезис. Наприкінці X – у першій половині XI століття Київська Русь досягла в розвитку апогею. За умов значних досягнень у державному, економічному, культурному будівництві узаконення кривавої помсти виглядає досить сумнівним, адже, чим вищий рівень прогресу всіх галузей суспільного життя, тим менше зберігається регресивних елементів попереднього ладу.

На рішення законодавця скасувати криваву помсту вплинули й інші важливі чинники. Зокрема, санкціонована помста неминуче призвела б до свавільних дій, розправи. Постає питання: чи могла держава допустити подібне і піти на узаконення помсти? Адже це суперечило б не тільки встановленим нормам співжиття, а й могло спричинити розбрат, призвело б до порушення суспільного спокою. Варто погодитися з думкою Л.С. Белогриц-Котляревського, що «прежние нескончаемые родовые междоусобицы были вредны для возникшего мира, а потому и требовали ограничений...»⁹.

Важливою причиною скасування кривавої помсти є фінансова зацікавленість суспільства, держави. Саме тому законодавець не тільки скасовує помсту, а й обмежує коло родичів, які мали право на викуп. Тепер у випадку відсутності «месників» штраф за вбивство йде на користь суспільства, держави.

Ураховуючи сказане вище, можна дійти висновку, що в статті 1 Правди Ярослава кривава помста замінюється обов'язковою сплатою родичам убитого викупу; термін «мстить» варто тлумачити не як «помститися», а як «мати право на відшкодування шкоди»; під словами «яще не будеть кто мстыя» необхідно розуміти відсутність тих родичів, які мали право на викуп. У цьому випадку суспільство, держава стягують на свою користь віру.

Один з провідних видів покарань у вітчизняному кримінальному праві досліджуваного періоду становив грошовий штраф на користь суспільства, держави. Але варто відзначити, що історично-правові пам'ятки X століття містять про стягнення грошових штрафів обмаль інформації. Тільки Лаврентіївський літопис від 996 року повідомляє, що князь Володимир у зв'язку зі збільшенням кількості розбоїв за порадою єпископів перейшов від вір до смертної кари, але потім знов повернувся до них¹⁰.

⁹ Белогриц-Котляревский Л.С. Общие черты истории уголовного права. *Приложение к протоколам собраний Киевского юридического общества за 1892 г.* Киев : Типография Киевского юридического общества, 1892. С. 79.

¹⁰ Полное собрание русских летописей : в 24 т. : Репринт. воспроизв. изд-я Лаврентьевской летописи, изд. в 1926–28 гг. / под ред. Е.Ф. Карского. Москва : Языки русской культуры, 1997. Т. 1 : Лаврентьевская летопись. С. 126–127.

На нашу думку, літописне повідомлення про проведення князем Володимиром реформи у сфері кримінального права є реальним фактом, який відповідав загальному його розвитку наприкінці X століття, адже розвиток держави сприяв тому, що вона перебирає на себе функцію охорони об'єктів правового захисту. Важливим кроком на цьому шляху й стала реформа Володимира, яка сприяла утвердженню порядку стягнення віри – покарання на користь суспільства, держави за вчинення розбоїв.

Розвиток системи грошових штрафів на користь суспільства, держави відбувся за часів укладення Руської Правди. Грошові штрафи поділялися на віру, яка стягувалася за вбивство та членопошкодження, і продажу. Розмір віри залежав від займаної в державній адміністрації посади та статі. Так, проста віра бралася у випадку вбивства простолюдина (стаття 3 Просторової Правди), осіб, які були вказані в законі й віднесені до цієї категорії населення, представників нижчої князівської та боярської адміністрації (стаття 1 Короткої Правди та 1 Просторової Правди), князівських слуг (стаття 11 Просторової Правди). Подвійна віра сплачувалася у випадку вбивства представника вищої князівської адміністрації. У Правді Ярослава ця верства населення ще не виділяється, її життя оцінюється так, як і життя простолюдина. Але вже в Правді Ярославичів і Просторовій Правді нормативно закріплюється посилена охорона їхнього життя. До них належали огнищанин, збирач податків, князівський тіун, старший конюх (статті 19, 22, 23 Короткої Правди). У Просторовій Правді ці групи виступають під іменем княжого мужа, тіуна огнищного та конюшого (статті 1, 3 та 12).

До норм про вбивство вільних відноситься стаття 88 Просторової Правди, у якій ідеться про заподіяння смерті жінці. Згідно із цією статтею, за вбивство жінки стягувалася віра в розмірі 40 гривен, але якщо вона була винною, тобто вчинила такі дії, які викликали гнів у вбивці, то з нього бралася 20 гривен.

Окрім убивства, віра стягувалася за нанесення членопошкодження (статті 5 і 6 Короткої Правди). Але стаття 27 Просторової Правди, яка є подібною до статей 5 і 6 Короткої Правди, передбачає стягнення вже не віри, а 20 гривень («полувирьє») за калічицьке пошкодження руки, ноги, носа або ока. Причина подібної зміни полягає в подальшому розвитку правосвідомості законодавця, який усвідомлює важливість впливу ступеня суспільної небезпеки злочину на міру покарання.

Другим видом штрафу на користь суспільства, держави була продажа. Вона бралася, на відміну від віри, за вчинення менш суспільно небезпечних злочинів проти особи й за посягання на її майнові права. Розмір продажі залежав від ступеня суспільної небезпеки скоєного. Так, 12 гривень стягувалося у випадку посягання на життя (убивство татя, який уже був зв'язаний, і люди це бачили

(статті 38 Короткої Правди, 40 Просторової Правди)); ображення честі (статті 3, 4, 8, 33 Короткої Правди, статті 23, 25, 67, 68, 78 Просторової Правди) і посягання на особисту свободу (стаття 61 Просторової Правди); убивства чужого холопа чи рабині (стаття 89 Просторової Правди) і крадіжки (статті 29 Короткої Правди, статті 38, 69 Просторової Правди); зловмисного знищення чужого майна та знищення ознак приватної власності (статті 34 Короткої Правди, статті 71–73, 84 Просторової Правди).

Штраф у 3 гривні стягувався за нанесення побоїв, поранень (статті 2, 7, 10 Короткої Правди, статті 28–31, 62 Просторової Правди), учинення крадіжки – залежно від цінності предмета (статті 13, 31, 32, 37 Короткої Правди) та місця скоєння татьби (із закритих приміщень – статті 35, 41, 43, 76, 81 Просторової Правди); знищення або пошкодження чужого майна (статті 32 Короткої Правди, 75, 80 Просторової Правди); незаконне користування чужим майном (статті 12, 13 Короткої Правди, 33, 34, 60 Просторової Правди); переховування чужого холопа (статті 11 Короткої Правди, 32 Просторової Правди). Нарешті, продаж в розмірі 1 гривні стягувалася за замах на життя або здоров'я особи; крадіжку (залежно від цінності предмета (статті 35, 36, 40 Короткої Правди) та місця скоєння татьби (з відкритих територій – статті 42, 79 Просторової Правди).

Важливе місце в системі покарань, що існувала в давньоукраїнському кримінальному праві, посідала приватна винагорода потерпілому або його родичам (при вбивстві), яка мала форму відшкодування шкоди. Аналіз русько-візантійських договорів першої половини X століття свідчить про те, що в той період моральна шкода відшкодовувалась сім'ї за її вбитого родича через сплату їй приватної винагороди (статті 4 договору Олега, 13 договору Ігоря). Фізична шкода могла бути відшкодована за нанесення особі членопошкоджень, побоїв, поранень згідно зі статтею 5 договору Олега та 14 договору Ігоря¹¹.

У давньоукраїнському кримінальному праві того періоду існувало й відшкодування майнової шкоди. Воно передбачалося за насильницьке відібрання речі (статті 7 договору Олега та 5 договору Ігоря) і крадіжку (статті 6 договору Олега та 6 договору Ігоря)¹². За договором 911 року Русі з Візантією, винний за вчинення перерахованих вище злочинів мав сплатити потрібну ціну речі, за договором же Ігоря, насильницьке відібрання речі каралося грошовим штрафом у подвійному розмірі, а винний у скоєнні крадіжки мав відшкодувати збитки, виходячи з факту наявності або відсутності в нього вкраденої речі. У першому випадку

¹¹ Памятники истории Киевского государства IX–XII вв. : сборник документов / подг. Г.Е. Кочин. Ленинград : Государственное соц.-экон. изд-во, 1936. С. 34, 35, 55.

¹² Памятники истории Киевского государства IX–XII вв. : сборник документов / подг. Г.Е. Кочин. Ленинград : Государственное соц.-экон. изд-во, 1936. С. 35, 55.

він повертав річ і додатково сплачував її вартість, якщо ж у злодія її не знаходили, то він віддавав подвійну ціну речі. На нашу думку, варто погодитися з М.Ф. Владимирським-Будановим, який вважає, що сплата подвійної вартості вкраденого майна вплинула на розвиток у кримінальному праві Київської Русі таких понять, як «урок», «продажа»¹³.

Подальший розвиток системи приватних винагород, які стягувалися на основі правових звичаїв, відображений у Руській Правді. Зокрема, виділяються й закріплюються різні види грошових стягнень залежно від об'єкту посягання, конкретизується їх розмір, що свідчить про усвідомлення в суспільстві, законодавцем різного характеру суспільної безпеки скоєного.

Перше місце в системі приватних винагород посідало головництво, яке отримувала сім'я за вбивство її родича (право на стягнення головництва мали брат, батько, син, двоюрідний брат, племінник). За правовими звичаями давніх українців, головництво дорівнювало вірі. Воно стягувалося лише у випадках убивства вільних осіб (представників вищої державної адміністрації, простолюдинів, осіб, названих спеціально в законі, і прирівняних до них осіб з числа представників нижчої князівської адміністрації, князівських слуг, боярських тіунів), закупів, заподіяння смерті вільній жінці. Цікаво, що, на відміну від віри, головництво мало один розмір, тобто стягувалося незалежно від займаної посади в державній чи приватній адміністрації. Це свідчить про вплив на розвиток правосвідомості суспільства, законодавця панівного в суспільстві традиційного погляду на рівність усіх вільних, який став основою при формуванні багатьох правових звичаїв і відображений у Руській Правді.

Відшкодування фізичної шкоди передбачалося за нанесення членопошкоджень (статті 5–6 Короткої Правди і стаття 27 Просторової Правди). У Правді Ярослава розмір відшкодування не зазначався, указувалося тільки, що його могли взяти потерпілий або його діти. На нашу думку, його розмір дорівнював 40 гривням. Це зумовлювалося тим, що на час створення Правди Ярослава в суспільстві превалювала думка, що втрата руки чи ноги прирівнювалася до фізичної смерті: потерпілий фактично ставав непрацездатним, міг бути приречений на смерть. Тому з метою більш ефективно відшкодувати збитки розмір винагороди мав дорівнювати сумі, яка була тотожна головництву. У подальшому відбувається диференціація ціннісного ставлення в суспільстві до життя та здоров'я особи, унаслідок чого законодавець усвідомлює більшу суспільну небезпеку вбивства. Тому при нанесенні каліцтва стягується вже «полувирьє», відповідно, зменшується й розмір

¹³ Владимирский-Буданов М.Ф. Обзор истории русского права. Ростов-на-Дону : Феникс, 1995. С. 310.

винагороди, який, згідно зі статтею 27 Просторової Правди, становить 10 гривень.

Відшкодування моральної та фізичної шкоди стягувалося й за вчинення інших злочинів проти особи: ображення честі (статті 3, 4, 8, 17, 33 Короткої Правди, статті 23, 25, 65, 67, 68, 78 Просторової Правди) – 1 гривня, побиття, поранення (статті 2, 7, 10 Короткої Правди, статті 28–31, 62 Просторової Правди) – 1 гривня, посягання на особисту свободу (стаття 61 Просторової Правди).

Руська Правда відобразила й подальший розвиток у давньоукраїнському кримінальному праві системи відшкодувань збитків за порушення майнових прав. До подібних посягань відносилося вбивство представників невільного стану (статті 26, 27 Короткої Правди, статті 16, 17, 89 Просторової Правди) та осіб, прирівняних до них за правовим статусом (статті 24–26 Короткої Правди, статті 13–16 Просторової Правди). Залежно від господарського значення та статі представників невільного стану й осіб, прирівняних до них за правовим статусом, різним був і урок, який брав господар за їхнє вбивство: простий холоп, рядович або смерд оцінювався в 5 гривень рабня – 6 гривень, холоп-вихователь, рабня-годувальниця, сільський або ратайний князівський староста, ремісник або ремісниця – 12 гривень.

Багато норм Руської Правди вказують на відшкодування майнової шкоди при вчиненні крадіжки. Збитки за правовим звичаєм повинні були відшкодовуватися поверненням власнику вкраденої речі (статті 11, 13 Короткої Правди, статті 35, 37–39, 44, 79 Просторової Правди), у випадку її відсутності – сплатою «уроку». Він зазначався в окремих статтях Руської Правди або вираховувався з ринкової вартості вкраденої речі.

Відшкодування збитків сплачувалося й за знищення чужого майна або ознак приватної власності. Так, за знищення чужого коня (стаття 84 Просторової Правди) винний мав відшкодувати збитки за урочними цінами, які встановлювалися статтею 28 Короткої Правди і статтею 45 Просторової Правди, перерізання мотузки в загорожі – 1 гривню (стаття 80 Просторової Правди), порубку борті – півгривні (стаття 75 Просторової Правди). Також стягувалося відшкодування за знищення ознак приватної власності – переорання межі на полі або порубку межового стовпа (стаття 34 Короткої Правди), знищення бортної межі, переорання польової межі, перегородження двору (стаття 72 Просторової Правди), порубку межового дуба або дуба зі знаком-прапором, що засвідчував право власності (стаття 73 Просторової Правди), знищення знака-прапора на борті (стаття 71 Просторової Правди).

У Руській Правді нормативно закріплено ще один вид покарання, який призначався на користь суспільства, держави, – «поток і пограбування». На нашу думку, під «поток» варто розуміти

віддалення злочинця в безпечно для суспільства місце – вигнання, адже вигнання мало на Русі своє підґрунтя: відомо, що в родовому суспільстві, коли основною зв'язувальною ланкою між людьми була родова громада, найтяжчі злочини каралися вигнанням із неї. Варто погодитися з думкою С.Г. Борисенка, що вигнання, але в модифікованому вигляді, застосовувалося й у XI–XII століттях, тобто злочинця разом із сім'єю виганяли не тільки з громади, а й за межі держави¹⁴. Необхідно зазначити, що Київська Русь у той період складалася з князівств, які поділялися на області, що утворювалися з поєднання різних територіальних громад. Але тепер недостатньо було вигнати злочинця з такої громади: це принесло б мало користі інтересам усього суспільства, тому що злочинець був небезпечний не тільки для громади (як у родовому суспільстві), а й для всього суспільства. Тому винного виганяли за межі держави.

Стосовно терміна «пограбування», то його варто розглядати як конфіскацію майна винної особи. Спочатку із цього майна відшкодовувалися збитки потерпілій стороні, після цього майно, що залишилося, надходило до державної скарбниці.

Причини нормативного закріплення «потоку й пограбування» полягають у тому, що ті злочинні дії, за які призначався цей вид покарання, були особливо суспільно небезпечні. Підвищений ступінь суспільної безпеки цих злочинів становила навмисність, завдання великої шкоди об'єктам правової охорони, загроза інтересам суспільства. Такими вважалися вбивство «в разбои», конокрадство, підпал.

Особлива суспільна безпека вбивства «в разбои» полягала в тому, що воно порівняно з іншими видами вбивства вважалося навмисним. Навмисні дії вважалися діяннями більш небезпечними, отже, більш караними. На рішення законодавця призначити за конокрадство вигнання й конфіскацію майна вплинув господарський фактор, а також необхідність забезпечення інтересів, потреб суспільства, держави. Справа в тому, що населення Київської Русі в основному займалося землеробством і кінь уважався необхідним і незамінним ланцюгом, що пов'язував людину із цим заняттям. Крадіжка коней переривала цей зв'язок, не давала змоги особі корисно працювати на землі, що приносило значні матеріальні збитки. Для нормального функціонування господарства важливою умовою була не тільки наявність коней, а й запасів хліба, які зберігалися на гумні: хліб уважався й предметом торгівлі, і насінням, і важливим елементом харчування. Підпал гумна розцінювався законодавцем як загальнебезпечний злочин, що ставав таким унаслідок впливу господарського фактора.

¹⁴ Борисенко С. Карний зміст «потока» Руської Правди. *Праці Комісії для вивчення історії західно-руського та українського права УАН*. 1925. Вип. 1. С. 23–24.

Окрім того, на його загальнебезпечність впливало й те, що підпал двору міг призвести до значних людських жертв.

З прийняттям християнства у вітчизняному кримінальному праві поступово формується система церковних покарань (вони призначалися церквою або самостійно, або разом зі світською владою), яка застосовувалася церковними судами за Статутом Ярослава та включала кілька їх видів. Домінуючим був грошовий штраф, який стягувався за викрадення дівчини, зґвалтування, самовільне відпущення чоловіком дружини, якщо дівчина буде довго перебувати в церковному будинку за вчинення нею гріха, підпал, шлюб з найближчими родичами, двоєженство, скотолозтво, стриження голови чи бороди, ображення дівчини вчиненням язичницького звичаю, незаконне розлучення без згоди єпископа, розпусту, ображення словом, крадіжку, бійку, самовільне залишення чернецтва. Грошовий штраф міг поєднуватися із суто церковними покараннями, зокрема із церковною покутою. У цьому випадку він призначався за розпусту, шлюб із найближчими родичами, статевий зв'язок із тваринами. Грошовий штраф на користь церкви міг поєднуватися з відправленням винної особи до церковного будинку. Таке покарання застосовувалося до дівчини чи жінки, які без законного шлюбу чи в розпусті народжували дитину, за незаконне одруження чоловіка й жінки без попереднього розлучення, розпусту, двоєженство.

Існували також церковні покарання, які залежали від рішення церковного суду. За Статутом Ярослава, право вільного вибору виду покарання надавалося суду митрополита у випадку розпусти, незаконного одруження чоловіка й жінки без попереднього розлучення, примушення з боку батьків до шлюбу або відмови від згоди на нього з наступними негативними наслідками, побиття батьків, розпусти «церковних людей», пияцтва святенників або ченців.

У церковному Статуті Ярослава існує низка статей, у яких за скоєння того чи іншого злочину передбачається призначення грошового штрафу з боку церкви й досить невизначений вид покарання з боку світської влади – «а князь казнить». На наш погляд, це поняття означає стягнення грошового штрафу на користь суспільства, держави, тому що цей вид покарання відповідав усій системі покарань, яка існувала в давньоукраїнському кримінальному праві, був найпоширеніший на всій території Київської Русі. Фізичні ж види покарань, що були поширеними у Візантії, суперечили такому принципу призначення покарання в Київській Русі, як гуманізм, і не могли знайти свого місця ні в Руській Правді, ні в церковному Статуті Ярослава. Грошовий штраф на користь суспільства, держави застосовувався разом із пенею на користь церкви за викрадення дівчат, зґвалтування, самовільне відпущення чоловіком дружини, ображення словом, стриження будь-кому голови або бороди, ображення дівчини вчиненням язичницького звичаю. Він міг поєднуватися з іншими

церковними покараннями, як-то: направленням винної особи в церковний будинок – за побиття сином своїх батьків; покаранням, що залежало від рішення церковного суду, – за розпусту з боку чоловіка.

2. Розвиток системи покарань у кримінальному праві України другої половини XIV – початку XVI століття

Джерелами, які дають змогу дослідити розвиток системи покарань у кримінальному праві України другої половини XIV – початку XVI століття, є статутні земські грамоти, грамоти-привілеї містам, окремим станам населення, Судебник Казимира 1468 року, спеціальні акти початку XVI століття, видані на випадок ведення воєнних дій. Більшість учених вважає, що в досліджуваній період діяли й норми Руської Правди¹⁵. Зокрема, у договірних грамотах великого князя Казимира зі Псковом і Новгородом (1440 рік) є вказівка: «А же вчиниться пеня гостю въ Литве Псковскому, коньчатъ по великого князя правде...», «А вчиниться пеня гостю Новгородцу въ Литве, тамо ему и кончати, по княжой правде...»¹⁶. Ця думка підтверджується й тим, що в період до видання Судебника Казимира були відсутні вагомі кодифікаційні акти, що регулювали б значне коло суспільних відносин. Тому варто висловити таку думку, що за мовчазної згоди князів норми Руської Правди продовжували діяти.

Як відомо, у досліджуваній період відбувається становлення Литовсько-Руської держави, яка формувалася з елементів литовських та українських. Як відзначають дослідники, у цій державі переважаючим було руське право. Зокрема, М.О. Максимейко дійшов висновку, що правовий розвиток Литви значно поступався рівню розвиненості давньоруського права¹⁷. Отже, об'єктивні умови сприяли встановленню чинності норм давньоукраїнського права, зафіксованих у Руській Правді, вони мали діяти в Литовсько-Руській державі. Литовські великі князі, підтримуючи цей стан, виголосили принцип: «старовини не рухати, новини не вводити». Іншими словами, вони санкціонували дію правових норм Руської Правди.

¹⁵ Леонтович Ф.И. Русская Правда и Литовский Статут, в видах настоятельной необходимости включить литовское законодательство в круг истории русского права. *Университетские известия*. 1865. № 2. С. 3; Чарнецкий. История Литовского Статута, с объяснением особенностей трех его редакций и с предварительным обозрением законодательных памятников, действовавших в западной России, до издания Статута. *Университетские известия*. 1866. № 9. С. 35; Максимейко Н.А. Источники уголовных законов Литовского Статута. Киев : Типография Императорского Университета Св. Владимира, 1894. С. 7.

¹⁶ Акты, относящиеся к истории Западной России : в 5 т. / Археографическая комиссия. Санкт-Петербург, 1848. Т. 1 : 1340–1506. С. 51, 52.

¹⁷ Максимейко Н.А. Источники уголовных законов Литовского Статута. Киев : Типография Императорского Университета Св. Владимира, 1894. С. 3.

Поряд із нею в українських землях були чинними й неписані норми давньоукраїнського звичаєвого права. У численних пам'ятках XV – початку XVI століття Руська Правда та звичаєве право позначалися як «старая пошлина», «старина», «подлугъ давного обычая», «по давному», «по старому» тощо. У достатутний період правові звичаї (як неписані, так і зафіксовані в Руській Правді) уважалися провідною формою існування кримінального права, діяльність князівської влади зводилася до санкціонування – у правових актах чи мовчазною згодою – уже чинних норм звичаєвого права.

Разом із тим варто зазначити, що в XV столітті видається ціла низка статутних земських грамот, якими великі князі намагалися підтвердити (санкціонувати) «давні» права окремих областей. Як уважає значна кількість учених, у кожній з областей, що ввійшли до складу Литовсько-Руської держави, склалися своєрідні власні системи звичаєвого права, але які водночас мали за підґрунтя давньоруське право¹⁸. Наприклад, відомий дослідник Ф.І. Леонтович зазначає, що статутні земські грамоти містили розвиток положень Руської Правди¹⁹. Важливим є те, що подібна санкція не була примусовим заходом, князівська влада лише задовольняла прохання населення, воля якого була значним фактором, що впливав на процес правотворчості. Таким чином, можна говорити, що статутні земські грамоти надавалися населенню певної землі від імені держави, у яких у принципі підтверджувалися давні звичаї, засновані на нормах Руської Правди.

Важливим є питання щодо того, чи існували загальні норми звичаєвого права для українських земель, які входили до складу Литовсько-Руської держави. Так, С.Г. Борисенко уважає, що в кожній землі склалася своєрідна система звичаєвого права: «Кожна з них звалася за територіяльною ознакою. Кожна земля, яка до інкорпорації від Литви являла історично складений політичний організм, мала свою правну систему...»²⁰.

Виникає питання: яким тоді чином співвідносилися норми Руської Правди й давньоукраїнського звичаєвого права, що діяло в різних

¹⁸ Ясинский М.Н. Уставные земские грамоты Литовско-Русского государства. Киев : В университетской типографии, 1889. С. 33, 35, 36; Леонтович Ф.И. Источники русско-литовского права. Варшава : Типография Варшавского учебного округа, 1894. С. 17; Борисенко С. Звичаєве право Литовсько-руської держави на початку ХУІ ст. *Праці комісії для вивчення звичаєвого права України*. 1928. Вип. 3. С. 66; Музиченко П.П. Звичай як джерело права в українських землях у ХІV–ХІVІ століттях. *Вісник Одеського інституту внутрішніх справ*. 1998. № 1. С. 11.

¹⁹ Леонтович Ф.И. Русская Правда и Литовский Статут, в видах настоятельной необходимости включить литовское законодательство в круг истории русского права. *Университетские известия*. 1865. № 2. С. 7, 8.

²⁰ Борисенко С. Звичаєве право Литовсько-руської держави на початку ХУІ ст. *Праці комісії для вивчення звичаєвого права України*. 1928. Вип. 3. С. 66.

місцевостях? Дійсно, адже наприклад, норми про татьбу були неоднаковими: у цьому відношенні Київська та Волинська статутні грамоти різнилися як між собою, так і відрізнялися від Руської Правди. На нашу думку, варто погодитися з Ф.І. Леонтовичем, який вважає, що земські грамоти містили місцеві звичаї, які являли собою винятки із загальних норм «посполитого» права²¹.

Існування подібних загальних норм важко заперечувати, адже статутні грамоти мають обмаль норм кримінального права. Водночас багато інших правовідносин не отримали фіксації в грамотах, отже, судді мали керуватися загальними нормами, які визнавалися населенням різних місцевостей. На нашу думку, ними і були норми Руської Правди, оскільки навряд чи в українських землях, що входили до складу Литовсько-Руської держави, мали чинність польські акти: Віслицький Статут Казимира 1347 року, Статут Владислава II 1420–1423 років, Повний звід статутів короля Казимира. Найбільше вони могли діяти в приєднаних до Польщі областях.

Винятки із загальних норм санкціонувалися у формі підтвердження в статутних земських грамотах частини «давніх земських звичаїв». Ці правові звичаї склалися протягом всього часу існування Київської Русі як єдиної держави, знайшли своє закріплення й розвиток за доби феодальної роздробленості та в період інкорпорації українських земель до Литви («старі звичаї»). Разом із тим під впливом різних чинників певна частина «давніх земських звичаїв» продовжувала формуватися в українських землях і після середини XIV століття («нові звичаї»). Подібні «нові» правові звичаї разом із деякими «старими» закріплені в статутних земських грамотах.

Варто враховувати те, що в Литовсько-Руській державі поступово розвивався й ускладнювався державний механізм, соціально-економічні, політичні відносини. Рівень державного, соціально-економічного життя вже відрізнявся від тієї дійсності, коли створювалася Руська Правда²². Це не могло не відобразитися й у правовій сфері. Тому можна припустити, що норми Руської Правди, які у свідомості населення поступово трансформувалися вже у звичаї, з плином часу під впливом нових реалій співжиття зазнавали деяких змін. Це підтверджується окремими нормами статутних земських грамот, Судебника Казимира 1468 року тощо (наприклад, за крадіжку передбачалося вже не майнове покарання, а смертна кара чи тілесне покарання).

Судебник Казимира варто віднести до перших актів Литовсько-Руської держави, який мав загальноземський характер. П.П. Музиченко справедливо зазначає: «Судебник 1468 р. є загальноземським

²¹ Леонтович Ф.І. Источники русско-литовского права. Варшава : Типография Варшавского учебного округа, 1894. С. 18.

²² Кудін С.В. Система покарань у кримінальному праві України другої половини XIV – початку XVI ст. *Вісник АПСУ*. 2005. № 5. С. 29.

привілеєм, дія якого повинна була поширитись на всю державу»²³. Але, на думку М.О. Максимейка, спроба видання Судебника Казимира «оказалась неудачной в том отношении, что...Судебник, при скудости и односторонности своего содержания, далеко не исчерпывал всех норм, бывших в правовом обороте действительной жизни»²⁴. П.П. Музиченко наводить ще одну причину невдалої спроби кодифікації: «... автономістські тенденції державотворення переважали центристські сили і пануючою залишалася система земського права»²⁵. Ми вважаємо, що Судебник Казимира все ж міг бути чинним, адже він містить як розбіжності, так і спільні риси зі статутними грамотами (щодо кари на горло, обов'язковості відшкодування збитків тощо), за ним можна визначити загальні начала призначення покарання, які не йшли врозріз із постановами земських грамот тощо. Щодо цих спільних рис судді могли використовувати Судебник як практичний посібник.

Учені розходяться в поглядах на його джерела (серед них згадуються Руська Правда, литовське земське право тощо). Питання щодо національного характеру Судебника Казимира є досить складним. З одного боку, Судебник містить розвиток деяких положень Руської Правди, подібний є й за формою, з іншого – у ньому наявні норми, яких не знала Руська Правда. Деякі його положення є як спільними, так і відмінними від статутних земських грамот. На нашу думку, не можна категорично говорити про абсолютну національну належність цього правового акта. У ньому поєдналися як досягнення правової думки Київської Русі, так і правові звичаї різних земель. Тому при всіх відмінностях він мав багато спільного і з Руською Правдою, і зі статутними земськими грамотами.

Як зазначалося вище, у Руській Правді зафіксовані такі види покарань, як віра, продаж, головщина, відшкодування за вчинення злочинів проти здоров'я, честі особи, спричинення майнової шкоди. Віра та продаж надходили князю, головщину, різноманітні відшкодування й «уроки» отримували потерпілий або його родичі (при вбивстві). Існував і специфічний вид покарання – «поток і пограбування». Підкреслимо, що суть цього покарання полягала в тому, що винний за вчинення особливо тяжких злочинів (убивство «в разбои», конокрадство, підпал) підлягав вигнанню за межі держави з одночасною конфіскацією його майна. Як бачимо, у системі покарань

²³ Музиченко П.П. Формування судового прецеденту в українських землях XIV – початку XVI століть. *Вісник Одеського інституту внутрішніх справ*. 1998. № 2. С. 5.

²⁴ Максимейко Н.А. Источники уголовных законов Литовского Статута. Киев : Типография Императорского Университета Св. Владимира, 1894. С. 4.

²⁵ Музиченко П.П. Формування судового прецеденту в українських землях XIV – початку XVI століть. *Вісник Одеського інституту внутрішніх справ*. 1998. № 2. С. 6.

абсолютно домінуючими були майнові покарання. Смертна кара згадується лише в кінці X століття у зв'язку з уведенням її Володимиром Великим, але незабаром вона була скасована. Відома з давніх часів кровна помста у Руській Правді вже не згадується, відсутніми є й будь-які види тілесних кар. Таким чином, зі сказаного вище можна зробити висновок, що система покарань за Руською Правдою була доволі гуманною, що загалом відповідає високому рівню правосвідомості українського народу.

У досліджуваній період систему покарань варто розглядати як необхідний інструмент реалізації принципів і мети покарання. Залежно від завдань карної діяльності можна виділити два складники системи покарань. Перший – це система покарань, види якої залежно від характеру мали на меті захистити норми права, права суспільства, держави, церкви сім'ї, особи, запобігти злочинній діяльності, сприяти спокутуванню гріха, поповнити державну скарбницю, залякати злочинців. Другий складник включала ті покарання, за допомогою яких забезпечувалося відшкодування шкоди особі або її сім'ї.

Як зазначалося вище, джерела права XV століття багато в чому розвивали та підтверджували деякі положення Руської Правди, але містили й певні відмінності. Спочатку сконцентруємо свою увагу на спільних рисах цих джерел і Руської Правди в частині видів покарань. Так, у статутних грамотах, виданих для мешканців Київської (1507 року) та Волинської (1509 року) областей, у яких підтверджувалися статутні акти, видані князем Казимиром (друга половина XV століття), говориться про деякі майнові покарання. Зокрема, повідомляється, що у випадку спроможності злодія сплатити за крадені речі він зобов'язаний це зробити: «а коли възможеъ заплатити, ино исцу заплатити татиным именьемъ»²⁶. Згідно з нормами статутної грамоти Волинської землі, крадія варто було карати «подлугъ давного обычая», особа, що перехувувала крадія або його відпустила, мала «вину заплатити по давному, какъ передъ тымъ было»²⁷.

Як бачимо з наведених норм, покарання злодіям і їхнім співникам було таким самим, як і в Руській Правді. Подібність простежується й у Судебнику Казимира 1468 року. У ньому повідомляється про вимогу при матеріальній спроможності відшкодування злочинцем заподіяної шкоди від крадіжки або повернення краденої речі (статті 1, 2, 3), говориться про тотожні для співучасників крадіжки наслідки (стаття 7)²⁸.

²⁶ Акты, относящиеся к истории Западной России : в 5 т. / Археографическая комиссия. Санкт-Петербург, 1848. Т. 2 : 1506–1544. С. 35.

²⁷ Акты, относящиеся к истории Западной России : в 5 т. / Археографическая комиссия. Санкт-Петербург, 1848. Т. 2 : 1506–1544. С. 65.

²⁸ Законодательные акты Великого княжества Литовского XV–XVI вв. / подг. И.И. Яковкин. Ленинград : Гос. соц.-эконом. изд-во, 1936. С. 11–12.

З наведеного вище можна зробити висновок, що стосовно майнових покарань на користь потерпілого від крадіжки джерела права другої половини XV століття зберегли традиції Руської Правди: так само винний мав повернути крадену річ або при її відсутності сплатити вартість, аналогічними були негативні наслідки для співучасників злочину.

Певна увага в джерелах права досліджуваного періоду приділена стягненню головици, відшкодуванням за вчинення злочинів проти здоров'я, честі, а також штрафам на користь князя. Так, у статутній грамоті кийвським міщанам (1494 року) зазначається: «А вина и гривны по старому»²⁹. Деякі вказівки на стягнення головици містяться в статутній грамоті Волинській землі³⁰. На грошовий штраф на користь держави згадує пункт 3 жалуваної грамоти короля Казимира (1457 року): «... не будем казнити... а ни пенязми...»³¹.

На початку XVI століття було видано низку спеціальних актів (статут Віленського сейму про збір війська, 1507 рік; окружна королівська грамота про владу гетьмана під час військових походів, 1507 рік), у яких зафіксовано майнові стягнення на користь держави за вчинення деяких військових злочинів. Як відомо, військових злочинів Руська Правда не містила, тому можна говорити про розширення сфери застосування за видами злочинів грошових штрафів. Зокрема, 100 карбованців «вины» мали сплатити особи, що не прибули до місця збору війська в призначений час або не відіслали своїх слуг³². Також «вина грошова стягувалася на користь «пана гетмана» за крадіжку бджіл у мирного населення під час походу»³³.

Правова пам'ятка більш раннього періоду – привілей князя Вітовта євреям (1388 року) – фіксує такий злочин, як нанесення побоїв. Покарання за це дуже схоже на те, яке передбачалося Руською Правдою: «... маеть на немь вина быти, водлугь обычая нашео земли», потерпілому ж винний мав сплатити відшкодування³⁴. Іншими словами, злочинець повинен був сплатити штраф князю та відшкодувати фізичну шкоду ображеному.

Підтвердженням факту існування майнових покарань у досліджувану добу є те, що джерело права більш пізнього періоду –

²⁹ Акты, относящиеся к истории Западной России : в 5 т. / Археографическая комиссия. Санкт-Петербург, 1848. Т. 1 : 1340–1506. С. 145.

³⁰ Акты, относящиеся к истории Западной России : в 5 т. / Археографическая комиссия. Санкт-Петербург, 1848. Т. 2 : 1506–1544. С. 64 – 65.

³¹ Законодательные акты Великого княжества Литовского XV–XVI вв. / подг. И.И. Яковкин. Ленинград : Гос. соц.-эконом. изд-во, 1936. С. 5.

³² Акты, относящиеся к истории Западной России : в 5 т. / Археографическая комиссия. Санкт-Петербург, 1848. Т. 2 : 1506–1544. С. 9.

³³ Акты, относящиеся к истории Западной России : в 5 т. / Археографическая комиссия. Санкт-Петербург, 1848. Т. 2 : 1506–1544. С. 27.

³⁴ Акты, относящиеся к истории Западной России : в 5 т. / Археографическая комиссия. Санкт-Петербург, 1848. Т. 1 : 1340–1506. С. 24.

перша редакція Литовського Статуту (1529 рік) – містила дуже багато штрафів на користь держави, стягнень на користь потерпілого чи його родичів. Цікаво відзначити, що, наприклад, у першій редакції Литовського Статуту, на відміну від другої й третьої редакцій, головщина сплачувалася злочинцями будь-якого стану, причому смертна кара за вбивство представника привілейованих верств населення для простолюдинів ще не передбачалася. Очевидно, такий стан речей існував і в досліджувану нами добу.

Окрім видів покарань, відомих давньоукраїнському кримінальному праву, джерела права другої половини XV – початку XVI століть містять і відмінні за своєю суттю кари. Зокрема, саме у правових пам'ятках другої половини XV століття з'являються перші згадки про смертну кару. Так, у статутній грамоті Київській землі 1507 року смертна кара термінологічно позначена як «губити», «казнити шлею», «на виселищу»³⁵, статутна грамота Волинській землі 1509 року також фіксує смертну кару: «ино его на шыбеницу»³⁶, указівки на можливість застосування смертної кари містить жалувана грамота Казимира 1457 року (пункт 3) і Судебник Казимира 1468 року (статті 1, 2, 13–15)³⁷.

Як свідчить аналіз статутних грамот і Судебника Казимира, смертна кара за вчинення крадіжки передбачалася за певних умов: неможливості повернути крадену річ або сплатити її вартість («а татьба будеть велика, не възможеть того заплатити: ино татя на виселищу»)³⁸; за конокрадство, рецидив крадіжки, крадіжку речей, що мають вартість більше «полтины», «полукопья» (статті 13–15, 19 Судебника Казимира)³⁹.

Відповідно до норм спеціальних актів початку XVI століття, грошові штрафи передбачались за вчинення деяких військових злочинів. Разом із тим за скоєння тяжких військових злочинів ці акти передбачали вже смертну кару («одесити», «шыю тратить»). Зокрема, нею каралося неприбуття до війська через один тиждень після оголошення, дезертирство, учинення під час військового походу розбійного нападу («лупиль»), крадіжки речей вартістю більше «полукопья» або спричинення поранень⁴⁰.

³⁵ Акты, относящиеся к истории Западной России : в 5 т. / Археографическая комиссия. Санкт-Петербург, 1848. Т. 2 : 1506–1544. С. 33–35.

³⁶ Акты, относящиеся к истории Западной России : в 5 т. / Археографическая комиссия. Санкт-Петербург, 1848. Т. 2 : 1506–1544. С. 65.

³⁷ Законодательные акты Великого княжества Литовского XV–XVI вв. / подг. И.И. Яковкин. Ленинград : Гос. соц.-эконом. изд-во, 1936. С. 5, 11, 13.

³⁸ Акты, относящиеся к истории Западной России : в 5 т. / Археографическая комиссия. Санкт-Петербург, 1848. Т. 2 : 1506–1544. С. 34.

³⁹ Законодательные акты Великого княжества Литовского XV–XVI вв. / подг. И.И. Яковкин. Ленинград : Гос. соц.-эконом. изд-во, 1936. С. 13.

⁴⁰ Акты, относящиеся к истории Западной России : в 5 т. / Археографическая комиссия. Санкт-Петербург, 1848. Т. 2 : 1506–1544. С. 9, 27, 28.

Смертна кара могла застосовуватися не тільки за військові злочини або крадіжку. Як свідчить аналіз норм статутної грамоти Київській землі та окружної королівської грамоти про збір податків (1507 рік), смертна кара передбачалася за вчинення державних (замах на життя або здоров'я господаря, державна зрада – «хто иметь на насъ лихо мыслити, а любо на землю нашу») ⁴¹ або службових злочинів (привласнення грошових коштів через зловживання службовим становищем) ⁴².

Як видно з термінології, що використовувалася в названих вище джерелах, існувала проста смертна кара (повішення, відсікання голови). Тобто, на відміну від періоду видання Литовського Статуту, види кваліфікованої смертної кари ще не отримали розвитку.

Смертна кара передбачалася як окремий вид покарання, так і в поєднанні з конфіскацією майна. Таке складне покарання передбачалося до державників зрадників («того казнити шыю и именъемъ») ⁴³. Характерно, що в джерелах права другої половини XV – початку XVI століття «поток і пограбування» вже не зустрічається, а вигнання як один із елементів цього покарання замінюється смертною карою. Конфіскація ж, у свою чергу, передбачалася не тільки за деякі державні злочини («Естли отецъ зраду вчинить, тогда именъе его на господаря») (статут про маєтки державних зрадників, 1509 рік), а й за військові злочини (рецидив ухилення від відправлення до війська своїх слуг (статут Віленського сейму про збір війська) ⁴⁴.

Окрім появи смертної кари, трансформації «поток і пограбування», джерела права другої половини XV – початку XVI століття містять ще два нові види покарань: тюремне ув'язнення («казнити нятствомъ») і тілесні кари. Щодо тюремного ув'язнення, то правові пам'ятки обмежуються лише загальними свідченнями про факт його існування, без зазначення, за які види злочинів його варто застосовувати ⁴⁵.

Тілесні покарання були як болючі (побиття), так і калічицькі (відсікання руки). Побиття, відповідно до статті 19 Судебника Казимира, передбачалося за першу крадіжку речей, що не мали великої вартості, причому тільки у випадку неспроможності злодія сплатити

⁴¹ Акты, относящиеся к истории Западной России : в 5 т. / Археографическая комиссия. Санкт-Петербург, 1848. Т. 2 : 1506–1544. С. 33 – 34.

⁴² Акты, относящиеся к истории Западной России : в 5 т. / Археографическая комиссия. Санкт-Петербург, 1848. Т. 2 : 1506–1544. С. 18.

⁴³ Акты, относящиеся к истории Западной России : в 5 т. / Археографическая комиссия. Санкт-Петербург, 1848. Т. 2 : 1506–1544. С. 34.

⁴⁴ Акты, относящиеся к истории Западной России : в 5 т. / Археографическая комиссия. Санкт-Петербург, 1848. Т. 2 : 1506–1544. С. 9, 62.

⁴⁵ Акты, относящиеся к истории Западной России : в 5 т. / Археографическая комиссия. Санкт-Петербург, 1848. Т. 2 : 1506–1544. С. 33; Законодательные акты Великого княжества Литовского XV–XVI вв. / подг. И.И. Яковкин. Ленинград : Гос. соц.-эконом. изд-во, 1936. С. 5.

вартість речі⁴⁶. Відсікання руки передбачалося за замах на життя або здоров'я особи під час військового походу («Теж хто корда добудеть на кого, ино рука втяти ...»)⁴⁷.

Ураховуючи сказане вище, можна говорити, що в другій половині XV – на початку XVI століття система покарань, зафіксована в Руській Правді, змінюється, з'являються нові види кар. Разом із тим варто говорити лише про становлення оновленої системи покарань. Про це свідчить порівняння джерел права зазначеної доби з редакціями Литовського Статуту. Зокрема, з виданням кожної нової редакції відбувається збільшення кількості норм, у яких зафіксовані фізичні покарання, тюремне ув'язнення. Так, у першій редакції Литовського Статуту містяться 22 артикули, присвячені простій смертній карі, і 2 – кваліфікованій, 1 артикул щодо болючих тілесних покарань і 3 – калічницьких, 2 норми фіксують тюремне ув'язнення. Але вже в третій редакції Литовського Статуту (1588 рік) кількість артикулів, у яких ідеться про просту смертну кару, збільшується до 71, а види кваліфікованої зазначаються в 10, калічницькі тілесні кари зустрічаються в 11 артикулах, кількість же норм, присвячених тюремному ув'язненню, зростає у 20 разів. Отже, тенденція до розвитку фізичних покарань, тюремного ув'язнення припадає на період видання редакцій Литовського Статуту, але в досліджуваний період зазначені покарання лише з'являються в Україні, відбувається процес їх законодавчого оформлення.

Важливим є питання щодо причин «ужорсточення» системи покарань. На наш погляд, впливовою виявилася дія кількох факторів. Так, після занепаду Київської Русі, Галицько-Волинського князівства українські землі поступово входять до орбіти інтересів Литовського князівства та Польського королівства, які фактично уникли спустошення та зруйнування від татарсько-монгольської навали. Отже, вони не втратили своєї державності, що дало їм змогу поступово розповсюдити свій вплив на українські землі. Основна їх частина ввійшла до складу Литовсько-Руської держави, західноукраїнські землі були включені до складу Польського королівства.

Поряд із цими державотворчими процесами відбуваються зміни в соціальному ладі українських земель. Як відомо, суспільний устрій Литви та Польщі був становий з домінуванням у ньому магнатсько-шляхетської верстви. Активізація зовнішньої політики названих сусідніх держав (друга половина XIV–XV століття) викликала розвиток станового ладу в українських землях, поступово переноситься й шляхетський устрій. Окрім того, паралельно проходить й інший

⁴⁶ Законодательные акты Великого княжества Литовского XV–XVI вв. / подг. И. И. Яковкин. Ленинград : Гос. соц.-эконом. изд-во, 1936. С. 13.

⁴⁷ Акты, относящиеся к истории Западной России : в 5 т. / Археографическая комиссия. Санкт-Петербург, 1848. Т. 2 : 1506–1544. С. 27.

процес – виникнення та розширення великого магнатсько-шляхетського землеволодіння.

Таким чином, поступово складається ситуація, коли в українських землях панівною верствою населення в економічному відношенні стає шляхетський стан. Для утримання його домінуючого положення важливою стає необхідність установалення й виключного правового становища. Це викликалося потребами як захисту своїх прав та інтересів, так і закріпачення українського населення, тримання його в покорі.

Поява ж тюремного ув'язнення, на нашу думку, зумовлювалася ще й тим, що під впливом різних чинників формально закріплюються нові види злочинів, формується суб'єктивна оцінка законодавцем ступеня суспільної небезпеки цих діянь. За скоєння менш тяжких злочинів передбачалося призначення, на погляд законодавця, адекватного покарання, яким і стає тюремне ув'язнення.

Як зазначалося вище, розвиненість правових інститутів Київської Русі була вищою, ніж у Литві. До того ж суспільний устрій першої Української держави кардинально різнився з тим соціальним ладом, що формувався в рамках Литовсько-Руської держави. Деякі норми давньоукраїнського кримінального права вже не відповідали новим умовам. Тому для задоволення потреб панівної верстви населення поступово рецинуються норми польського та німецького права. Перші – через доволі усталені положення, які відбивали зверхнє становище шляхти. Так, у Статуті короля Казимира III (1347 рік) міститься суттєва різниця в покаранні для різних верств суспільства, що ґрунтувалася на принципі права-привілею. Наприклад, у статті 59 у випадку вбивства шляхтича шляхтич мав сплатити головщини 60 гривень, якщо ж уб'є кмета інший кмет – 6 гривень (стаття 56). Причому, якщо кмет неспроможний віддати штраф, він мав «головою своєю заплатити»⁴⁸. Навіть образа честі шляхтича оцінювалася в грошовому відношенні вище, ніж убивство кмета: «Коли шляхтич шляхтичу лаєть до матери, ... имеет платитъ за срамоту, какъ за голову, 60 копъ грошей» (стаття 85)⁴⁹. У ранньофеодальному польському праві, як видно, існувала й смертна кара. Так, за підпал будинку, на відміну від давньоукраїнського права, передбачалася смертна кара («злюю смертію гинуть») (стаття 66)⁵⁰.

Норми ж німецького права відрізнялися ще більшою жорстокістю й тому запозичені покарання, наприклад, з Магдебурзького права

⁴⁸ Акты, относящиеся к истории Западной России : в 5 т. / Археографическая комиссия. Санкт-Петербург, 1848. Т. 1 : 1340–1506. С. 10.

⁴⁹ Акты, относящиеся к истории Западной России : в 5 т. / Археографическая комиссия. Санкт-Петербург, 1848. Т. 1 : 1340–1506. С. 13.

⁵⁰ Акты, относящиеся к истории Западной России : в 5 т. / Археографическая комиссия. Санкт-Петербург, 1848. Т. 1 : 1340–1506. С. 11.

виконували функцію залякування. Цікавий факт можна навести з підтверджувальної грамоти польського короля Сигізмунда I на Магдебурзьке право місту Києву (1514 рік). У ній польське, литовське та руське право протиставляється німецькому, причому вїту дано право «карати и стинати и на коль бити и топити, какъ тое право Немецкое Маитборское во всихъ члонкахъ дръжить и вказуютъ»⁵¹. Із цього прикладу видно, що таких покарань, як відсікання голови, посадження на палю, утоплення давньоукраїнське право не знало, не згадуються вони й у ранніх польських правових джерелах. Очевидно, що такі жорстокі покарання, притаманні німецькому праву, у сукупності з привнесенням ідеї шляхетського панування з польського права викликали зміни в системі покарань, яка існувала в українських землях у другій половині XV – на початку XVI століття.

ВИСНОВКИ

1. У період X – першої половини XIV століття відбувається поступове складання видів покарань у цілісну систему. Цей процес започатковано в X столітті, коли система покарань слугувала захисту інтересів особи. У період укладення Руської Правди вона ускладнюється й захищає інтереси особи, держави й суспільства, церкви. В XI – першій чверті XII століття відбувається й конкретизація розмірів грошових штрафів, приватних винагород, більш чітке співвіднесення виду злочину та виду й розміру покарання.

2. Процес диференціації видів покарань, поява їх нових видів, ускладнення функціональної спрямованості системи покарань протягом досліджуваного періоду свідчить про становлення системи покарань у кримінальному праві України X – першої половини XIV ст. Становлення системи покарань виявилось й у тому, що їй був притаманний не тільки карний характер: значний вплив мали покарання, що містили ознаки цивільного стягнення (відшкодування шкоди).

3. Можна виявити основні риси системи покарань давньоукраїнського кримінального права: гуманізм, про що свідчить відсутність у правових пам'ятках фізичних кар або покарань, пов'язаних з утратою честі, свободи; динамічність (відбувався розвиток та диференціація видів покарань); вплив на систему покарань релігії; спрямованість системи покарань на виконання охоронної функції, яка полягала в захисті об'єктів правової охорони; система покарань ґрунтувалася на принципі рівності всіх вільних, гуманізму (наявність рівної відповідальності всіх вільних незалежно від соціального походження, відсутність покарань, спрямованих на заподіяння людині фізичних страждань, позбавлення її честі або свободи); класовий

⁵¹ Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России : в 5 т. / Археографическая комиссия. Санкт-Петербург, 1863. Т. 1 : 1361–1598. С. 127.

характер системи покарань (невільні члени суспільства не мали рівних прав із вільними).

4. У другій половині XIV – першій половині XV століття найбільш впливовим джерелом права була Руська Правда, тому система покарань включала доволі м'які покарання: різноманітні майнові стягнення, «поток і пограбування». З другої половини XV століття все більше відчуваються наслідки включення українських земель до складу Литовсько-Руської держави та Польського королівства: на українські землі переноситься суспільний устрій Литви та Польщі з домінуючим положенням шляхти, поступово рецинуються норми німецького й польського права. Отже, у другій половині XV – на початку XVI століття з'являються нові види покарань (тюремне ув'язнення, смертна кара, тілесні покарання). Отже, можна говорити про два етапи в розвитку системи покарань у досліджувану добу: друга половина XIV – перша половина XV століття і друга половина XV – початок XVI століття.

5. Основними рисами системи покарань на першому етапі було її базування на традиціях давньоукраїнського кримінального права, гуманність, пріоритет майнових покарань. На другому етапі система покарань стає більш суворою, з включенням до неї фізичних кар і позбавлення волі. Разом із тим фізичні покарання та позбавлення волі в другій половині XV – на початку XVI століття ще не набули домінуючого становища.

Виявлення основних рис системи покарань, поділ її розвитку на етапи дає змогу визначити й тенденції цього процесу. Ними є поступова спрямованість системи покарань на збільшення значення фізичних покарань і тюремного ув'язнення; залежність включення до системи покарань і збільшення в кількісному відношенні фізичних кар і позбавлення волі від впливу німецького та польського права, поглиблення станової нерівності, стрімкого зростання великого землеволодіння.

АНОТАЦІЯ

У статті доведено, що протягом X – першої половини XIV століття відбувається поступове складання видів покарань у цілісну систему. Установлено, що цей процес започатковано в X столітті, коли система покарань слугувала захисту інтересів особи. Виявлено, що в період укладення Руської Правди вона ускладнюється й захищає інтереси особи, держави й суспільства, церкви. З'ясовано, що процес диференціації видів покарань, поява їх нових видів, ускладнення функціональної спрямованості системи покарань протягом зазначеного періоду свідчить про становлення системи покарань у кримінальному праві України X – першої половини XIV ст. Обґрунтовано наявність таких основних рис системи покарань давньоукраїнського кримінального права, як гуманізм, динамічність, вплив на систему

покарань релігії, спрямованість системи покарань на виконання охоронної функції, система покарань ґрунтувалася на принципі рівності всіх вільних, гуманізму, класовий характер системи покарань. Виявлено, що в другій половині XIV – першій половині XV століття система покарань включала доволі м'які покарання, переважно майнового характеру. Доведено, що в другій половині XV – на початку XVI століття з'являються нові види покарань, що зумовлено перенесенням на українські землі суспільного устрою Литви та Польщі з домінуючим становищем шляхти, поступовою рецепцією норм німецького та польського права. Установлено два етапи в розвитку системи покарань у зазначену добу: друга половина XIV – перша половина XV століття і друга половина XV – початок XVI століття. Обґрунтовано, що основними рисами системи покарань на першому етапі було її базування на традиціях давньоукраїнського кримінального права, а на другому етапі система покарань стає більш суворою, з включенням до неї фізичних кар і позбавлення волі. Виявлено основні тенденції розвитку системи покарань у кримінальному праві України другої половини XV – початку XVI століття.

ЛІТЕРАТУРА

1. Акты, относящиеся к истории Западной России : в 5 т. / Археографическая комиссия. Санкт-Петербург, 1848. Т. 1 : 1340–1506. 375 с.
2. Акты, относящиеся к истории Западной России : в 5 т. / Археографическая комиссия. Санкт-Петербург, 1848. Т. 2 : 1506–1544. 405 с.
3. Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России : в 5 томах / Археографическая комиссия. Санкт-Петербург, 1863. Т. 1 : 1361–1598. 301 с.
4. Белогриц-Котляревский Л.С. Общие черты истории уголовного права. *Приложение к протоколам собраний Киевского юридического общества за 1892 г.* Киев : Типография Киевского юридического общества, 1892. С. 65–91.
5. Борисенко С. Звичаєве право Литовсько-руської держави на початку XVI ст. *Праці комісії для вивчення звичаєвого права України.* 1928. Вип. 3. С. 61–98.
6. Борисенко С. Карний зміст «поток» Руської Правди. *Праці Комісії для вивчення історії західньо-руського та українського права УАН.* 1925. Вип. 1. С. 6–31.
7. Владимирский-Буданов М.Ф. Обзор истории русского права. Ростов-на-Дону : Феникс, 1995. 640 с.
8. Загоскин Н.П. Очерк истории смертной казни в России. Казань : Типография Императорского Университета, 1892. 102 с.

9. Законодательные акты Великого княжества Литовского XV–XVI вв. / подг. И.И. Яковкин. Ленинград : Гос. соц.-эконом. изд-во, 1936. 153 с.

10. Кудін С.В. Становлення системи покарань у кримінальному праві України X – першої половини XIV ст. *Вісник АПСВ*. 2003. № 3. С. 4–12.

11. Кудін С.В. Система покарань у кримінальному праві України другої половини XIV – початку XVI ст. *Вісник АПСВ*. 2005. № 5. С. 28–34.

12. Кудін С.В. Порівняльна історія права: вітчизняна традиція концептуалізації : монографія. Вінниця : ТОВ «ТВОРИ», 2019. 540 с.

13. Леонтович Ф.И. Источники русско-литовского права. Варшава : Типография Варшавского учебного округа, 1894. 71 с.

14. Леонтович Ф.И. Русская Правда и Литовский Статут, в видах настоятельной необходимости включить литовское законодательство в круг истории русского права. *Университетские известия*. 1865. № 2. С. 1–25.

15. Максимейко Н.А. Источники уголовных законов Литовского Статута. Киев : Типография Императорского Университета Св. Владимира, 1894. 184 с.

16. Музиченко П.П. Звичай як джерело права в українських землях у XI–XVI століттях. *Вісник Одеського інституту внутрішніх справ*. 1998. № 1. С. 10–15.

17. Музиченко П. П. Формування судового прецеденту в українських землях XIV – початку XVI століть. *Вісник Одеського інституту внутрішніх справ*. 1998. № 2. С. 3–7.

18. Памятники истории Киевского государства IX–XII вв. : сборник документов / подг. Г.Е. Кочин. Ленинград : Государственное соц.-экон. изд-во, 1936. 219 с.

19. Полное собрание русских летописей : в 24 т. : Репринт. воспроизв. изд-я Лаврентьевской летописи, изд. в 1926–28 гг. / под ред. Е.Ф. Карского. Москва : Языки русской культуры, 1997. Т. 1 : Лаврентьевская летопись. 496 с.

20. Радин И.М. Учебник истории русского права. Петроград : Типо-Литография К. Фельдман, 1915. 492 с.

21. Хачатуров Р.Л. Некоторые методологические и теоретические вопросы становления древнерусского права. Иркутск : Иркутский гос. ун-т, 1974. 184 с.

22. Чарнецкий. История Литовского Статута, с объяснением особенностей трех его редакций и с предварительным обозрением законодательных памятников, действовавших в западной России, до издания Статута. *Университетские известия*. 1866. № 9. С. 1–46.

23. Шевченко А., Кудін С. Розвиток прав людини в Україні та їх захист державою. *Права людини і національна безпека: роль органу конституційної юрисдикції* : матеріали Міжнародної науково-

практичної конференції (Київ, 27 червня 2019 року). Київ : КНУ імені Тараса Шевченка, 2019. С. 346–353.

24. Ясинский М.Н. Уставные земские грамоты Литовско-Русского государства. Киев : В университетской типографии, 1889. 207 с.

Information about the author:

Kudin Serhii Volodymyrovych,

Doctor of Law, Associate Professor,

Professor of the Department of Theory and History of State and Law
and Constitutional Law

University of State Fiscal Service of Ukraine

31, Universytetska str., Irpin, Kyiv region, 08201, Ukraine